

CSENKI NIKOLETT

Beszédes tettek

A subaltern alakja Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényében

A gyerekirodalom napjainkra „nagykorúvá” vált.¹ A hazai gyerekirodalom-kutatás az elmúlt 10–15 évben – a nemzetközi trendeket követve – egy olyan professzionális értelmezői keretrendszerben kezdett elhelyezkedni, amelyben leginkább a kortárs irodalmi alkotások vizsgálatát tették meg központi elemévé. Az irodalmi élet e szegmensében az utóbbi néhány évtizedben, de főképp az ezredforduló utáni kortárs interpretációk olyan művek jelenlétét mutatják, amelyek úgynevezett tabutémákat feszegetnek: az elmúlás, a gyász, a másság, a szocializációs problémák, a kulturális sztereotípiák lelepleződése, a családi krízisek, a test medikalizálódása, a szexualitás stb. különböző nézőpontjaira világítanak rá.² A 19–20. század fordulójának magyar gyerekirodalom-kutatása markánsan csak az utóbbi időkben kezdett kibontakozni, miközben a századforduló idején született művekben is megtalálhatjuk a kor társadalmi kérdéseinek a lenyomatát – későbbi példa erre az első világháborút követő gyerekirodalmi könyvtermés, amelyben nagy hangsúlyt kapott a népnevelő szándék, amely párhuzamba állítható az úgynevezett „magyar kultúrfölény” elérésével is.³ A kortárs történelmi tapasztalatok ilyen kontextusban történő megjelenése azonban nemzetközi kitekintésben is tetten érhető. Így például a 19. századi nagy-britanniai birodalomépítés nemcsak valós térben, de az ifjúsági irodalom lapjain is megmutatkozott. Dennis Butts mutatott rá, hogy a középosztálybeli viktoriánus gyermekek közül sokan – elsősorban persze a fiúk – a szüleikhez hasonlóan érdeklődtek a birodalom sorsa, történelme iránt, és azt remélték, a tanulmányaik befejezése után a kereskedelembe, a Brit Fegyveres Erőknél vagy köztisztviselőként fognak dolgozni.⁴

A korabeli magyar sajtóirodalmat és leginkább annak hirdetéseit szemlélve megdöbbenő a korszak könyvpiacának valóságos szövegdömpingje, amelyben

¹ A Magyar Gyermekirodalmi Intézet szervezésében 2018-ban lezajlott konferencia jelezte, hogy a gyerekirodalom a kezdeti marginális pozíciójából elmozdulva egy professzionális értelmezői közösségre talált a 2000-es évektől kezdődően Magyarországon. Lásd: A gyerekirodalom nagykorúsítása, <http://gyermekirodalom.hu/?p=11277> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 16.) – A konferencia nyomán tematikus anyag is megjelent a *Prae* című irodalmi és kultúratudományos folyóiratban. Lásd: *Gyerekirodalom*, Prae, 20(2019), 2. sz.

² Az Ifjúsági és Gyerekirodalmi Centrum (IGYIC) honlapján leginkább a fenti fókuszokra reflektáló írások olvashatók a kortárs gyerekirodalmi könyvek kapcsán. Vö. <https://web.igyic.hu/> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 16.)

³ BÁRDOS József, *Egy működő gyermekirodalmi kánonért*, Fordulópont, 12(2010), 4. sz., 9–10.

⁴ DENNIS BUTTS, *Shaping boyhood: British Empire builders and adventurers* = *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*, ed. Peter HUNT, Abingdon, Routledge, 2004, 342.

a szerteágazó tematikai irányok mellett a háborús narratívák jelenléte is markánsan érzékelhető.⁵ Az ifjúsági könyvcímek nagy számából következik, hogy számos olyan író található a dualizmus korszakában, akiknek neve mára már idegenül cseng. Az életműveket áttekintve az az érzésünk támad, mintha könyveik futószalagon készültek volna, miközben a korban a legnépszerűbb ifjúsági írók között tartották őket számon – itt most közülük csak néhány nevet említve: Csengey Gusztáv (1842–1925), Hankó Vilmos (1854–1923), Donászy Ferenc (1864–1923), Tábori Róbert (1892–1947)⁶ stb.

Bara Zsuzsa *Mit olvastak a diákok 1920-ban?* című tanulmánya statisztikai elemzésen keresztül mutatja meg, hogy 1920-ban, egy VI. kerületi reáliskolában melyek voltak a legnépszerűbb (ifjúsági) írók a könyvtárhasználó fiatalok körében. A dolgozat nagyrészt a Pintér Jenő fővárosi tankerületi főigazgató által elrendelt felmérésre (*A budapesti középiskolai tanulók irodalmi érdeklődése*) támaszkodik. Bara írása rámutat arra, hogy 1920-ban a legnépszerűbb szerzők között Jókai Mór, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Hankó Vilmos, Donászy Ferenc, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc nevei említhetők. Nyilvánvaló azonban, hogy a statisztika erősen torzíthat, hiszen az ajánlott és a kötelező olvasmányok miatt egyes szerzők nevei többször jelennek meg, ugyanakkor a kutatást reprezentatívnak sem tekinthetjük, mégis mutathat egyfajta tendenciát a korszak egészére nézve.⁷

⁵ Például: MADARASSY László, *A kis hadsereg*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – PÓSA Lajos, *Haza. Szabadság. Hazafias költemények és szavalmányok*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – TÁBORI Róbert, *Gábor Áron*, Bp., Filléres Könyvtár, 1896. – GAÁL Mózes, *Mindent a hazáért*, Bp., Singer-Wolfner, 1895. – GAÁL Mózes, *Balassa vitéz*, Bp., Singer-Wolfner, 1898. Olyannyira érzékelhető volt a háborús narratíva, hogy a 19. század végére már a játékgiártás területére is beférkőzött: B. SZABÓ János, *Kádár (játék)katonái*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum–Martin Opitz Kiadó, 2022, 9.

⁶ Csengey Gusztávról bővebben: *Magyar életrajzi lexikon*, I, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai, 1967, 308. Hankó Vilmosról bővebben: ORLAI Györgyné, *Dr. Hankó Vilmos (1854–1923) ismeretterjesztő munkássága = Tudomány társadalmi megértése – A természettudományok, a technika és az orvoslás eredményeinek népszerűsítése Magyarországon az elmúlt évszázadokban: Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*, Bp., Országos Műszaki Múzeum és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, 2004, 55–58. Donászy Ferenc munkássága: *Magyar életrajzi lexikon*, i. m., 390. Tábori Róberttről bővebben: *Magyar életrajzi lexikon*, II, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai, 1982, 810–811.

⁷ Lásd: BARA Zsuzsa, *Mit olvastak a diákok 1920-ban?*, Könyv és Nevelés, 9(2007), 1. sz., 69–70.

A Benedek Elek⁸ és Pósa Lajos⁹ szerkesztette *Az Én Ujságom* 1889 és 1910 közötti könyvhirdetéseinek áttekintése során nemcsak az egyes szerzők nevének gyakori előfordulása tűnt fel, hanem azoknak a regényeknek és illusztrált könyveknek a sokasága is szembeötlő volt, amelyekben a magyar történelem egy-egy fontos csatájának krónikáját tárták a fiatal olvasók elé,¹⁰ illetve olyan olvasmányokkal is találkozunk, amelyek a katonatársadalom egyes aspektusaihoz köthetők.¹¹ A jelentős történelmi csatákat és alakokat bemutató regények nagy száma azzal is magyarázható, hogy az 1896-os millenniumi évhez kapcsolódóan az írók a régi, dicső történelmi események felmutatásával igyekeztek leplezni azt, hogy a saját koruk szűkölködik történelmi sikerekben és önálló politikai akaratban:

Közel 30 évvel a kiegyezés után, és a mintegy másfél évtizede tartó fejlődés [...] közepette a dualizmus korának szimbolikus csúcspontját, egyúttal a magyar nemzeti eszme megdicsőülését a millenniumi ünnepek jelentették. A honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából megtartott rendezvénysorozat célja Magyarország nagyságának, emellett a magyar nemzet államalkotó képességének bemutatása volt.¹²

Azaz a „boldog békeidők” háborús narratívája a gyerekeknek szóló kiadványokba is „belopakodott”; a háborúra való felkészülés – a korszakra jellemző kolonizációs törekvésekkel párhuzamosan¹³ –, és a hozzá szorosan kapcsolódó „indoktrináció”

⁸ Benedek Elek 1888. február 9-i képviselőházi beszédében elsőként fogalmaz meg elvárásokat a különböző gyerekirodalommal szemben: „Annyi tény, hogy a magyar könyvpiacz el van árasztva idegen művekkel, vegyest jó és rosszakkal, de ezekkel szemben mink van nekünk? Van egynehány jó és egy egész sereg selejtes gyermek- és ifjúsági könyvünk. Tényleg a magyar ifjúsági irodalom szánalmasan szegény. Könyvkiadóink, kiknek hazafiságában nem kételkedem, de a kikben, mint a tények bizonyítják, az üzletember földhöz veri a hazafit, édes keveset törődnek a gyermek- és az ifjúsági irodalom istápolásával” (vö. 60. országos ülés. 1888. évi február hó 9-én, csütörtökön = *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai: Képviselőház – Napló III.*, szerk. P. SZATHMÁRY Károly, Bp., Pesti könyvnyomda részvénytársaság, 1888, 137).

⁹ „Pósa Lajos (1850–1914), az eredeti magyar szellemiségű gyermekirodalom megteremtője és – Benedek Elek mellett – legfőbb ösztönzője; első ízig-vérig gyermekköltőnk” (KUN Miklós Jenő, *A félreismeret Pósa Lajos, Magyar Református Nevelés*, 10[2009], 3. sz., 35).

¹⁰ Vojnics-Rogics Réka tanulmánya is rámutat arra, hogy a *Pesti Napló* gyermekrovatában többek között történelmi tárgyú elbeszélések is helyet kaptak. Lásd: VOJNICS-ROGICS Réka „No, Gyurica, kell-e még a szabadság?”: *A Pesti Napló gyermekrovatának funkciói (1893–1910) = Medialitás és gyerekirodalom*, szerk. HERMANN Zoltán, LOVÁSZ Andrea, MÉSZÁROS Márton, PATAKI Viktor, VINCZE Ferenc, Bp., L’Harmattan, 2020, 77–105.

¹¹ Lásd: MADARASSY, i. m.

¹² EGRY Gábor, *Ezeréves volt-e a magyar állam a millennium idején?* = CIEGER András, EGRY Gábor, KLEMENT Judit, *Kérdések és válaszok a dualizmus kori Magyarországról 1867–1918*, Bp., Napvilág, 2021, 40.

¹³ Csaplár-Degovics Krisztián értekezésében megmutatta, hogyan vettek részt a magyarok a Monarchia gyarmatosító törekvéseiben a Balkánon. Bővebben: CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián, „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”: *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont: Történettudományi Intézet, 2022.

a fiatalokat is érintette. Ugyanakkor ezzel nem azt állítom, hogy ezeknek a könyveknek ne lenne helyük egy adott kontextusban: Barbara Harrison az Egyesült Államokban megjelent háborús könyvekről szóló írásában az erkölcsi iránymutatásban és az individuum világegyetemben elfoglalt helyének kijelölésében látja a csatározásokat tematizáló írások pozitív hozadékát.¹⁴ A háború természetrajzához azonban legtöbbször az erőszak különböző formái társulnak, amelyek a korszak mentalitástörténetére engednek következtetni. Éppen ezért adekvátnak tűnt *A Pál utcai fiúkat* az erőszak-reprezentációk felől vizsgálni, annak okait, funkcióit, mintázatait feltárni, mert Molnár nagy sikerű regényének jelenléte több mint egy évszázada meghatározó az irodalmi kánonban: egyrészt az oktatásban való hasznosíthatósága – a mű 1963 óta kötelező olvasmány az ötödik évfolyam számára Magyarországon¹⁵ –, másrészt világirodalmi népszerűsége, illetve adaptációinak sokasága miatt. *A Pályaképek: Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból* című könyv a világ egyik leghíresebb ifjúsági regényeként hivatkozik rá,¹⁶ ami annak is köszönhető, hogy már számtalan nyelvre lefordították, többek között megjelent kínai nyelven is.¹⁷ Molnár regényében a háborús narratíva nagyon sajátos módon mutatkozik meg, hiszen a Pál utcaiak közössége a felnőttek közötti relációkat – itt: a katonai struktúrát – játékkörülmények (grund) között képezi meg.

A gyerekirodalmi művek azért is jelentik az irodalom sajátos szegmensét, mert a könyveket felnőttek írják,¹⁸ és általában ők is vásárolják azokat a gyerekeknek, azaz a gyerekirodalom valójában a felnőttek egy meghatározott csoportjához is szól, és végső soron ők lesznek azok, akik az irodalmi üzenetet eljuttatják azok számára, akiket alkalmasnak tartanak a tartalom befogadására.¹⁹ Maria Nikolajeva világít rá²⁰ a gyerekirodalom sajátos jellemzőjére, miszerint a küldő (azaz a felnőtt) és a

¹⁴ Barbara HARRISON, *Howl like the Wolves*, *Children's Literature*, 15(1987), 68.

¹⁵ CSABAI Valéria, *Az iskolai olvasmányok szerepe a nevelésben*, Bölcsészdoktori disszertáció, 1992, 177–178. Lásd: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/3275/1/1992_csabai_valeria.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.) – Nemcsak Magyarországon, hanem Braziliában is kötelező *A Pál utcai fiúk*: VINCZE Barbara, *Még mindig kultikus Braziliában a Pál utcai fiúk és fordítója is*, Telex, 2021. október 10. Online: <https://telex.hu/kult/2021/10/10/ronai-pal-paulo-brazilia-a-pal-utcai-fiuk-kultusz> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

¹⁶ SZÉCHENYI Ágnes, *Műstoppoló és mecénás: Sárközi Márta (1907–1966)* = Uő, *Pályaképek: Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*, Bp., Corvina, 2015, 185.

¹⁷ Lásd: KATONA Erzsébet, *A Pál utcai fiúk Kinában is közkedveltek*, *Kortárs Művészet*, é. n. Online: <https://www.kortarsmuveszet.com/katona-erzsebet-a-pal-utcai-fiuk-kinaban-is-kozkedveltek.html> – Kiss Eszter, „Mindig Boka akartam lenni, de mindig Nemecek voltam”, *Index*, 2017. október 14. Online: https://index.hu/kultur/2017/10/14/molnar_ferenc_pal_utcai_fiuk_110_evfordulo/ (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

¹⁸ David RUDD, *Theorising and theories: the conditions of possibility of children's literature* = *International Companion*, i. m., 29–30.

¹⁹ Hans-Heino EWERS, *Children's Literature as Literature for Mediators* = Uő, *Fundamental Concepts of Children's Literature Research: Literary and Sociological Approaches Children's Literature and Culture*, Abingdon, Routledge, 2009, 25.

²⁰ Maria NIKOLAJEVA, *Narrative Theory and Children's Literature* = *International Companion*, i. m., 166.

hallgatólagos címzett (azaz a gyermek) kognitív szintjei között eltérés mutatkozik, és ennek az aszimmetrikus viszonynak a következményei három lehetőséghez vezetnek: (1) a „single address” (elsődleges címzett) esetében az elbeszélő valójában a felnőttet tekinti címzettnek; (2) a „double address”-nél (áldirekt címzés) bizonyos értelmezési tartomány szól a gyerekeknek, egyidejűleg ugyanakkor egy másik pedig a felnőttnek; (3) a „dual address” (kettős megszólítás) vonatkozásában pedig mindkét felet meg akarja szólítani, és semmiféle különbségtételt nem akar artikulálni.²¹ E különböző „address”-ek elkülönítésének azért is van tétje jelen dolgozat témája, *A Pál utcai fiúk* kapcsán, mert a regény 1907-es kötetmegjelenése²² két kiadásban látott napvilágot: a gyerekeknek egy illusztrált verzió készült *Regény kisdiákok számára* alcímmel, a felnőtteknek pedig egy illusztráció és alcím nélküli, bőrkötéses kiadás – viszont a szöveg mindkettőben meg egyezett. A mű megjelenésekor tehát (explicit) kettős megszólítással szembesülünk: Molnár az *Ellenzék*ben, egy kvázielőszóként, „használati utasításként” és a regénye első értelmezőjeként 1907 áprilisában megjelent írásában arról vall, hogy a regény „a mi érdekes, új, lármás, fiatalkorát élő Budapestünknek a gyerekhistóriája”,²³ ugyanakkor arra szólítja fel leendő olvasóit – még ha itt ifjúsági szerzőként hivatkozik is magára –, hogy írását ne arra a polcra tegyék, ahol a történelmi, kaland-, valamint diákregegyes sorakoznak. (Itt önellentmondással találkozunk, hiszen ifjúsági szerzőként nem szabad a diákoknak írt polcra tenni a művét.) A saját generációja gyerekkorát elevenítette fel *A Pál utcai fiúk*ban, amelyben – értelmezésében – a fiúk a fiatalkorát élő Budapesttel együtt nőttek fel, viszont regénye a fiataloknak íródott.²⁴ Ugyanakkor Molnár műve azokat a felnőtteket is megszólította – még ha a fentebb idézet cikk szerint nem is ez volt a szándéka –, akik *A Pál utcai fiúk*ban ábrázolt környezetben nőttek fel, és így a regény egyfajta ismerősség érzetét adhatta számukra. Efelől érthetővé válik, miért kétféle formában – a feltételezhető profitmaximalizálás piaci aspektusán túl – adta ki művét 1907-ben a Franklin Nyomda és Kiadó.

Maria Nikolajeva továbbá azt is kiemeli, hogy a narratológia nem foglalkozik a gyerekirodalom-kutatás főbb vizsgálati tárgyaival: azaz a társadalmi kontextussal, a szerzői szándékkal vagy az olvasóval,²⁵ pedig ezek a szempontrendszerek újabb értelmezési utakat nyithatnak meg. Éppen ezért dolgozatom ez utóbbi megközelítést szem előtt tartva a *subaltern* (alárendelt) (spivaki) kategóriája mentén mutatja meg, Nemecsek Ernő miképpen válik kiszolgáltatottá alapvetően egy szerepjátéknak induló, de a végén visszafordíthatatlan következményekkel járó keretben, amelyben militarista szabályok uralkodnak. Nemecseket a közlegénystátusz nem engedi szóhoz jutni;

²¹ *Uo.*

²² Molnár Ferenc legismertebb regénye először 1906-ban, a Gaál Mózes által szerkesztett, *Tanulók Lapjában* jelent meg folytatásokban: <https://pim.hu/archivum/puf/object.032cbeec-eb1e-4fcb-b3f9-2431933c56b9.ivy.html> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 17.)

²³ MOLNÁR Ferenc, *Irodalom*, *Ellenzék*, 1907. április 3., 5.

²⁴ *Uo.*, 5.

²⁵ NIKOLAJEVA, *i. m.*, 166.

máshogyan kell magát „hallhatóvá” tennie, mégpedig a cselekedetei által. Dolgozatom elsőként Spivak *subaltern* fogalmának körülhatárolására vállalkozik, és megmutatja, hogy a *subaltern* Spivak által kidolgozott fogalma *A Pál utcai fiúk* egy lehetséges értelmezéséhez hogyan kínálhat keretet, majd Nemecsek Ernő kiszolgáltatott állapotát és hallhatóvá válását tárja fel, miközben – többek között – a traumaelméletek, illetve George Herbert Mead szociálbehaviorista szempontú identitásfelfogásának szempontrendszerét is felhasználja.

A *subaltern* (alárendelt) fogalma Gayatri Chakravorty Spivak *Szóra bírható-e az alárendelt?* című tanulmányával került be az irodalomtudományi diskurzusba, és a posztkolonialista interpretáció központi kifejezésévé lépett elő. Az „alárendelt” fogalma Antonio Gramscitól ered, aki kulturális-ideológiai értelemben használta a börtönéveiben született írásokban. Spivak azonban az alárendelt fogalmát szélesebb elméleti diskurzusba illesztette. Spivak meggyőző argumentációjában Michel Foucault hatalomelméletére, Gilles Deleuze filozófiájára és Edward Said posztkolonializmus-elgondolására támaszkodva szélesítette a fogalom használati körét. Az „alárendelt” fogalma számtalan értelmezési horizontot nyit meg, hiszen ha Said gondolatmenete felől közelítjük meg, akkor a posztkoloniális szubjektum, ha Deleuze–Guattari-féle koncepció felől nézzük, akkor a kisebbségi írásmód; és ha a foucault-i értelemben használjuk, akkor a börtönviselt egyén és a szexuális kisebbséghez tartozó személy kerül fókuszba.²⁶ Spivak az elnyomottság megszólaltatásának kérdését tárgyalja, vagy ahogy ő fogalmaz: „A »valódi alárendelt« csoport esetében, melynek azonossága különbözőségéből fakad, nincs egy olyan reprezentálhatatlan szubjektum, mely önmagát megismerhetné és kimondhatná.”²⁷

A posztkoloniális elméletben kidolgozott kategóriák alkalmazása – elsősorban a *subaltern* fogalmára fókuszálva – egy megvilágító erejű, új olvasat lehetőségét teremti meg Molnár regénye kapcsán: olyan keretezést kínál, amely hozzásegít bennünket ahhoz, hogy másként nézzünk *A Pál utcai fiúkra*, mint eddig. Azaz elrugaszkodjon a recepció domináns elgondolásaitól (a szocializációban és a pedagógia gyakorlatban való hasznosíthatósága, a gyermek életének eposzjellegű megörökítése, fejlődésregényként való értelmezése stb.). Bényei Tamás szerint „a posztkoloniális irodalom és elmélet [...] egyes jelenségeinek és belátásainak fényében a centrum-periféria viszony visszame-nőleges átértelmezhetősége, felnyithatósága válik láthatóvá, s ekként talán a magyar és a közép-kelet-európai irodalmon belül is a jelenleg domináns tradíciók mellett [...] más szövegrendező elvek és főleg olvasási alakzatok válhatnak beszédképessé.”²⁸

A spivaki elmélet elsősorban arra keresi a választ, hogyan lehet az elnyomottak hangját megszólaltatni, miképpen lehet szóra bírni őket. Spivak tehát társadalmi

²⁶ BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Osiris, 2006, 280.

²⁷ Gayatri Chakravorty SPIVAK, *Szóra bírható-e az alárendelt*, ford. MÁNFAI Alice, TARNAY László, Helikon, 42(1996), 4. sz., 465.

²⁸ BÉNYEI Tamás, *Archívum: a világirodalom helyei*, Alföld, 50(1999), 2. sz., 84.

csoportokra vonatkoztatta elképzeléseit, a 20–21. század irodalmi diskurzusai viszont más ideológiai és elméleti beszédmódokkal is párbeszédbe léptették a *subaltern* kategóriáját. Ezért illeszthető a fogalomba:

egy foucault-i értelemben vett börtönviselt személy és a szexuális kisebbséghez tartozó egyén, a Deleuze–Guattari-féle kisebbségi írásmód, a Said nevéhez kapcsolódó posztkoloniális szubjektum. És így hozható összefüggésbe az »alárendelt« használati köre a marxista filozófia, a dekonstrukció, a posztkoloniális irodalomelmélet, a cultural studies, a feminista irodalomtudomány, a traumaelmélet, az ökokritika, a multikulturalizmus és a hálózatelemzés retorikai bázisával.²⁹

Tehát nemcsak elnyomott közösségekre, hanem a szubjektumra vonatkoztatva is helytálló e szemantikailag igen terhelte fogalom használata, és a továbbiakban arra világítok rá, miként értelmezhető akkor a regény, ha Némecsek Ernő, a protagonista alakját a *subaltern* kategóriája felől értelmezzük. Mi következik az alárendeltségből? Lehetséges-e a regényt úgy olvasni, mint az *alárendelt* történetét?

A *Pál utcai fiúk* szoros olvasása megmutatja, hogy Némecsek a regény jelentésterében többször az *alárendelt* pozíciójában áll a többiekkel szemben. E marginális pozíció általában egyúttal magával hozza az individuális trauma³⁰ kiváltását és így az áldozattá válást is. A traumán – noha folyton kritikák övezik a definíció pontosságát – olyan hatást, élményt értenek a kutatók, amely alapvetően változtatja meg az én érzelmi szerveződését és a külső világ érzékelését,³¹ másképp megfogalmazva: „A traumát átéltek emberek alapvető én-struktúráikban szenvednek sérülést. Elveszítik hitüket önmagukban, a többi emberben és Istenben. [...] A traumát megelőzően kialakított identitásuk visszavonhatatlanul megsemmisül.”³² Vajon mi készíteti Némecseket irracionális cselekedetekre? A vörösingesektől például visszalopja a zászlót (89–90, 93),³³ gyűlésüket kihallgatja (92–93), majd felfedi magát előttük (92–93); végül nagybetegen is vállalja a harcot a vörösingesekkel szemben (165–166) stb. A regény olvasásakor a narrátor több esetben – Dorrit Cohn kifejezésével élve – a pszichonarráció segítségével beszéli

²⁹ Kiemelés az eredetiben. NÉMETH Zoltán, *Az alárendelt nyelve Borbély Szilárd műveiben*, *Studia Litteraria*, 55(2016), 1–2. sz., 157.

³⁰ Az individuális trauma három komponensből tevődik össze: (1) érzelmileg fájdalmas vagy nyomasztó eseményből; (2) amelyet szokatlanul intenzívnek vagy stresszt kiváltónak élik meg az érintettek; illetve (3) a fizikai és mentális egészségre káros és tartós hatást gyakorol. Lásd: *Individual and Community Trauma: Individual Experiences in Collective Environments*, <https://icjia.illinois.gov/researchhub/articles/individual-and-community-trauma-individual-experiences-in-collective-environments> (utolsó megtekintés: 2023. 09. 18.)

³¹ Michelle BALAEV, *Trauma Studies = A Companion to Literary Theory*, ed. David H. RICHTER, Chichester, John Wiley & Sons Ltd., 2018, 360.

³² Judith HERMAN, *Trauma és gyógyulás*, ford. KUSZING Gábor, Bp., Háttér, 2011, 76.

³³ A továbbiakban a hivatkozott részletek után már csak az oldalszámot közlöm. A regény egyes részeit a következő kiadásból idézem: MOLNÁR Ferenc, *A Pál utcai fiúk*, Bp., Móra, 1983.

el Nemecsek érzéseit, de az önnarrációra is találunk példát a szövegben,³⁴ biztos támpontot azonban a cselekedetei adnak a számunkra: kockázatvállalásának mértéke arányos az őt ért sérelmekkel. Gyakori motívum, hogy elsírja magát, nem tudja kontrollálni az érzelmeit, megremeg a hangja (32, 56, 61 stb.), de az is sokatmondó, hogy a regényben mindvégig a legnagyobb sérelmet számára az árulás – jogtalan – vádja és nevének a fekete könyvbe kisbetűvel történő beírása jelenti (113–114). Nemecsek igazságérzetét nyilvánvalóan kikezdi a vele történetek, lázálmában is az őt ért legnagyobb megszégyenítésről beszél, miközben kijelenti, hogy a Pál utcaiakkal már „leszámolt”, és Boka szavának sem tud hinni már:

- Ezeket már nem szeretem. Ezek kisbetűvel írták a nevemet.
- Boka sietett megnyugtatni:
- Már kijavították. Nemcsak hogy kijavították, de csupa nagybetűvel írták be a nagy-könyvbe a nevedet.
- Nemecsek tagadólag rázta a fejét.
- Ez nem igaz. Ezt te nekem csak azért mondd, mert beteg vagyok, és meg akarsz vigasztalni.
- Dehogyan azért mondom. Azért mondom, mert igaz. Szavamra mondom, hogy igaz. A ki szőke megint fölemelte sovány ujjacskáját a levegőbe.
- Most még a szavadat is adod a hazugságra, hogy megvigasztalj.
- De...
- Ne beszélj! (189)

A narrátor több alkalommal is utal arra, Nemecsek hogyan éli meg az őt ért atrocitásokat. Ezért is tettem az előbb a trauma szóhoz az individuális jelzőt, mert dolgozatom elsősorban a „közlegény” perspektíváját vizsgálja, noha a Pál utcaiak és a vörösingesek csoportját is éri kollektív trauma. Az előbbieknél az einstand (14–15), a kvázihadüzenet és Áts Feri zászlólopása (24–25), míg utóbbiaknál a Pál utcaiak Fűvészkertben, az ellenség bázisán tett látogatása, a piros lapra írt üzenet („Itt voltak a Pál utcai fiúk!”) idézi ezt elő (57). Valamilyen formában tehát mindannyian áldozattá válnak, és egyúttal kirajzolódik az erőszak természetrajza is, azaz hogy az erőszakra erőszakkal felelnek.³⁵ A kiszolgáltatott, „áldozati” állapotra azonban csak Nemecsek

³⁴ A pszichonarráció esetében a narrátor harmadik személyben szól arról, hogy az adott szereplő mit érez, míg az önnarrációnál a karakter artikulálja érzelmeit. Bővebben: Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának módjai a szépirodalomban*, ford. GÁCS Anna, CSERESNYÉS Dóra = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 81–193.

³⁵ A dolgozatomban használt erőszakfogalom a WHO definícióján alapszik, miszerint: “The intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person, or against a group or community, that either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, maldevelopment or deprivation.” – „A fizikai erő vagy hatalom szándékos, fenyegető vagy tényleges alkalmazása önmagunk, egy másik személy, vagy egy csoport vagy közösség ellen, amely vagy sérülést, halált, pszichológiai kárt, fejlődési zavart vagy nélkülözést eredményez, vagy nagy valószínűséggel eredményez” [saját fordítás – Cs. N.]. Lásd: *World Report on Violence and Health*, eds.

esetében mutat rá (már az I. fejezetben) a narrátor, és a *kis* jelzőt, illetve a *kis szőke* szókapcsolatot is – mint epitheton ornans – gyakran hozza összefüggésbe vele kapcsolatban, ami szintén az alárendeltségére reflektál:

A kis Nemecsek izgatott volt, mikor érezte, hogy egy fontos dolog középpontjává válik. Ez ritkán esett meg vele. Nemecsek mindenkinek levegő volt. Se nem osztott, se nem szorozott, mint az egy a számtanban. Senki se törődött vele. Jelentéktelen kis sovány fiú volt, gyöngye gyerekek. És talán éppen ez tette alkalmassá arra, hogy jó legyen áldozatnak. (16)

Itt fontos megjegyezni, hogy az előbb említett azonosításoknak egyfajta dinamikáját figyelhetjük meg a regényben: az elbeszélő összesen tizenegyszer a *kis* jelzővel, míg a *kis szőke* szókapcsolattal ötvenhatszor (!) azonosítja Nemecsek Ernőt. A *kis szőke* szókapcsolat valójában metonímia, amely a metaforikus jelentésátvitel két egymást váltó terminus (Nemecsek, [kis] szőke) kontiguitásán alapul, így kváziattribútumává válik a közlegénynek:³⁶

Nagyon izgatott volt a kis szőke, és érezte, hogy e pillanatban az összes fiúk sorsa, az egész grund jövője az ő kezében van. (82)

Fájt a csavarás, a Pásztoroknak átkozottul kemény markuk volt, de a kis szőke összeszorította a fogát, és egy hang se röpített el az ajkáról. (95)

A „közlegényt” többször, több irányból éri traumatikus hatás: nemcsak a vörösingesek csapata, hanem a Pál utcaiak is gyakran „célpontjukká” teszik Nemecseket: az I. fejezetben a Nemzeti Múzeum kertjében, a golyózás során a Pásztor testvérek einstandolják a nyereményét (14–15); a II. fejezetben pityergés közben teszi szóvá, hogy mindig őt írják be a fekete könyvbe, és hogy csak ő az egyetlen közlegény a csapatban Hektoron, a tót fekete kutyáján kívül (32);³⁷ a IV. fejezetben – Boka távollétében – árulónak nyilvánítják, ami a legszigorúbb büntetésnek minősül (84–85).

Ugyanakkor a sírással a *subaltern* egyben „hallhatóvá” is válik, és érdekes oppozícióban kezd működni a verbalitással. A sírás mint nyelv nélküli kifejező gesztus – ahogy arra Helmuth Plessner rámutat – az egyén *azonnali* és önkéntelen megnyilvánulása egy eseményre, ami átmeneti megkönnyebbülést hoz, és olyan sajátos testi jelenség, amely „önmagát jelenti”, tehát efelől nézve a traumára adott válaszként interpretálható.³⁸ A közlegény sokszor sír, és ez az azonnali és önkéntelen reakció egy olyan testi

Etienne G. KRUG, Linda L. DAHLBERG, James A. MERCY, Anthony B. ZWI, Rafael LOZANO, Geneva, World Health Organization, 2002, 5.

³⁶ FÓNAGY Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina, 1999, 223.

³⁷ A narrátor nem mindig következetes, mert két helyütt egyedüli közlegényként csak Nemecseket említi. Vö. „Talán nem is kell mondani, hogy ez az egyetlen közlegény Nemecsek volt, a kis szőke Nemecsek” és „Ő volt az egyetlen közlegény” (30).

³⁸ Helmuth Plessner a *Lachen und Weinen* (Nevetés és sírás) című könyvében az érzések filozófiai-antropológiai elméletét dolgozta ki, ahol rámutatott arra, hogy a nevetés és a sírás az ember érzelmi és

megnyilvánulás, amellyel a *subaltern* nyelvtelensége feloldódni látszik, szemben a verbális kommunikációval, amely egy kognitív megnyilvánulás (és amellyel Nemecek nem tud érvényesülni), azaz egy olyan tudatos reakció, amely a kommunikációban manifesztálódik. De a sírás a szubjektum akarata ellenére tör elő, és az adott helyzetre irányul, míg a kommunikáció a beszédpartnerre.

Nemecek Ernő számára elsősorban testi adottságai miatt – amelyre, ahogy azt fentebb is említettem, a narrátor is többször reflektál – kialakuló csoportszerepe teszi nyelvileg is lehetetlenné azt, hogy a fizikai és verbális bántalmazások ellen felvegye a harcot; sem fizikailag, sem verbálisan nem képes képviselni érdekeit. Ugyanakkor ebben a nyelvhasználatban átmenetet képez egymással a privát és a felvett nyelvhasználat. A nyelvi regiszterek keveredésére egyébként Nemecek kortársainak nyelvhasználatában is találunk példát, ilyen a fűvészkerti látogatás is, ahol a hivatali nyelvhasználat mellett diáknyelvi megszólalással is találkozunk, egyúttal a vágy és a tett közötti ellentét is megmutatkozik az alábbi idézetben:

De amikor Geréb mégis elment, és látták, hogy Boka tagadólag rázza a fejét, egyszeribe kitört belőlük a lelkesedés. És felharsant az „éljen!”, amikor az elnök feléjük fordult. Tetszett nekik, hogy az elnökük nem gyerek, hanem komoly férfi. Szerették volna megölelni és megcsókolni. De háborús volt az idő, nem lehetett egyebet tenni, mint kiáltani. Azt aztán meg is tették, teli tüdőből, ahogy csak bírta a torkuk.

– Kemény legény vagy, papuskám! – mondta Csónakos büszkén. De meg is ijedt, és kijavította hirtelen: – Nem „papuskám”... bocsánat... elnök úr. (119)

Nemecek a nyelv (és a testi erő) hiányát számára az egyetlen lehetséges megoldással, a tettekkel pótolja: a rosszul értelmezett hősiesség miatt olyan lehetőséget választ, amely végül oda vezet, hogy betegen is vállalja a harcot a vörösingésekkel szemben, ami végül a saját életébe kerül. Ezzel a tettel nyilvánvalóan a bátorságát igyekszik a többiek számára bizonyítani, egyúttal megpróbálja helyreállítani a megbomlott egyensúlyt. A cselekedetei teszik (meg)hallhatóvá, amelynek első megnyilvánulása az esti fűvészkerti látogatást követő nap, amikor az iskolában a Pál utcaiak egy része irigykedik Nemecekre, amiért ő részt vett a kalandban, és már azt pedzegetik, hogy talán elő is léptethetik a fiút bátorsága miatt, azaz a hierarchia felborulásától tartanak:

A többiek rettenetesen irigyelték Nemeceket, aki közlegény léteire ilyen gyönyörű kalandban vehetett részt. A hadnagyok és főhadnagyok érezték, hogy ezek után ők eltörpülnek a közlegény mellett, sőt némelyek már azt is hangoztatták, hogy a kis szökét ezek után okvetlenül tisztte fogják előléptetni, s akkor nem marad más közlegény a grundon, mint Hektor, a tót fekete kutya... (66)

kifejezési monopóliumához tartozik, amely az értelemhez és a nyelvhez hasonlóan létezésének közép-pontját képezi. Vö. Helmuth PLESSNER, *Lachen und Weinen: Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens* = Uő, *Gesammelte Schriften*, Bd. VII: Ausdruck und menschliche Natur, Hg. Günter DUX, Odo MARQUARD, Elisabeth STRÖKER, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2016, 262.

Nemecsek Ernő alávetettsége abból látszik, hogy ténylegesen a katonai rang legalján helyezkedik el a többiekhez viszonyítva, a kiszolgáltatott pozícióban képtelen arra, hogy érdekeit, szükségleteit artikulálja az uralkodó elit számára; hangja visszhangtalan marad ebben a – látszólagos – diskurzusban. Ez a marginális pozíció – ahogy az az előbbiekből már sejthető – a politikai és nyelvi reprezentációt is lehetetlenné teszi a „nyelvvel és névvel nem rendelkező néma egyén”³⁹ számára. A *Pál utcai fiúk* narrátora, úgy tűnik, mintha a Pál utcaiak többségével azonosulna a közlegény „ellenében”. Nemecsek Ernőt gyakran dehonesztáló szavak teremtik meg a regényben, az elbeszélő lesújtó értékítéletet fogalmaz meg róla, a narrátor sokszor animális azonosításokkal és nem a humánus jelzőivel ábrázol: az I. fejezetben „kis majom”-ként azonosítja Nemecseket, a III. fejezetben pincsikutyaként hivatkozik rá:

Nemecsek szívből nevetett, a kis majom. Ő is odanyúlt, és felszippanzott vékony kis ujjá hegyéről egy kicsit a dohányporból. (19)

Megrázta magát [Nemecsek], mint a vízzel leöntött pincsikutya. (61)

A „közlegény” hangját kevésszer hallhatjuk, kevésszer hallják meg bajtársai, ez ugyanis a kognitív, a beszéddel rendelkezést iktatja ki, így sokkal inkább azokra a cselekedeteire támaszkodhat, amelyek mintegy második nyelvként funkcionálnak, olyan nyelvként, amely a katonai struktúrában értelmezhető.⁴⁰ Mivel rangját tekintve nincs egy szinten a Pál utcaiakkal, észrevételeit, sérelmeit, hangját a kapitányok, főhadnagys, hadnagys, azaz a tisztek nem hallják meg, hiszen ők elsősorban a parancs kimondásakor érintkeznek vele, vagy akkor, ha kihágást követ el. Azaz a diskurzus kizáró eljárása megfosztja a hatalomtól, a társadalmi körforgásban való részvételtől.⁴¹ A diskurzust mint hatalmat Nemecsek „bajtársai” uralják, így az is látszik, hogy valójában a Pál utcaiak nemcsak a vörösingésekkel, hanem önmagukkal is harcban állnak. Továbbá az, hogy a fiút egy rangfokozathoz, „beosztásba” sorolják a (baj)társak az állattal, pontosan érzékelteti azok viszonyulását a fiúhoz. Ez az attitűd egyszersmind Nemecsek „helyi értékét” is kijelöli a közösségben,⁴² és egy olyan maszkulin közösséget

³⁹ BÓKAY, i. m., 283.

⁴⁰ A rendfokozatban történő előléptetés egyik módja például a Magyar Honvédségben az, amikor kiemelkedő szolgálati teljesítés esetén nem kell kitölteni a várakozási időt egy magasabb pozícióba való kerüléshez. Lásd: NATO: *Tények könyve*, szerk. SZENTESI György, Bp., Greger–Delacroix, 1997, 375.

⁴¹ Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje*, ford. TÖRÖK Gábor, Holmi, 3(1991), 7. sz., 869–870.

⁴² Hasonló bánásmódot tapasztaltak az indiánok és a négerek a fehéraktól Észak-Amerika meghódítását követően: „E nagyon különböző fajok közül elsősorban a legintelligensebb, legerősebb, legszerencsésebb vonja magára a figyelmet: a fehér, az európai, a *par excellence* Ember; alatta áll a néger és az indián. E két szerencsétlen fajban nincs semmi közös: se származásukban, se külsejükben, se nyelvükben, se szokásaikban; csak balsorsuk hasonló. Mindkettő egyformán alárendelt helyzetben van abban az országban, ahol lakik; mindkettő zsarnokság alatt szenved, s noha bajuk nem ugyanazok, okolni ugyanazon embereket okolhatják miattuk. Látni, mi történik a világban, nem mondhatjuk-e vajon, hogy az európai ember a más fajokhoz tartozók számára ugyanazt jelenti, mint az ember az állatok számára? A saját hasznára szolgálíva teszi, és ha nem tudja megtörni, elpusztítja őket” [kiemelés az eredetben]. Lásd: Alexis DE

mutat, amelyben nyíltan deklarálták a csoportbeli szerepeket, amelyek a közlegény-hadnagy dichotómiáján alapszanak (tehát nemcsak az elbeszélő, hanem maguk a Pál utcaiak is az animálissal azonosítják Nemecseket). A „közlegény” előjárói szeretnek parancsolni a fiúnak, a narrátor egyúttal ki is szól az olvasónak: „És Nemecsek boldogan engedelmeskedett mindenkinek. Olyan fiúk is vannak, akiknek öröm az: szépen engedelmeskedni. De a legtöbb fiú mégis parancsolni szeret. Ilyenek az emberek. És ezért volt természetes dolog az, hogy a grundon mindenki tiszt volt, csak éppen Nemecsek volt a közlegény” (23).

A narrátor természetesnek mutatja be a fiú szolgálatkészségét, ugyanakkor rámutat arra is, hogy Nemecsek kilóg a többiek közül, hiszen a fiúk többségével szemben számára öröm teljesíteni az utasításokat. Ennek némileg ellentmond az alábbi idézet, amikor a narrátor rámutat arra, hogy (egyébként a minden hadsereg alapját adó) közlegényből csak egyet találunk (az elbeszélő nem mindig következetes: van, amikor nem feledkezik el a kutyáról mint közlegényről sem): „Közlegény, fájdalom, nem volt, csak egy. Az egész grundon a kapitányok, főhadnagyok és hadnagyok egyetlen közlegénynek parancsoltak, egyetlen közlegényt egzecírozattak, egyetlen közlegényt ítéltek holmi kihágásokért várfogságra” (22).

Az is látható a fentiekből, hogy a grundon, a gyerekek között a hierarchia egyes szintjein mások az arányok: míg a hadseregben a többséget a közlegények, a kisebbséget pedig a tisztek jelentik; addig a regényben, a gyerekek közt a két közlegény – Nemecsek és Hektor, a kutya – a kisebbséget, a többséget pedig a tisztek, azaz Nemecsek társai képezik, vagyis a kisebbség-többség hierarchiához rendeltsége más, fordított. Ugyanakkor azt a paradoxont is látnunk kell, hogy a tiszt-közlegény opposíció nélkül nincs értelme tisztnek lenni, maga a struktúra sem tudna működni e nélkül, illetve a hierarchikus viszony biztosít lehetőséget a többiek számára ahhoz, hogy megélhessék a kiválasztottság érzését. Az elnyomott Nemecsek egymaga biztosítja a rendszert, amely nélküle nem létezhetne, azaz kulcsszereplő ebben a miliőben.

Boda Mihály azt mutatja be, milyen erkölcsi kontextusban, miként épül fel az a hierarchia, amelyben egy alárendelt katonának végre kell hajtania a fölérendelt katona utasításait. E relációban az erkölcsi keretet a tekintély jelenti, amelynek egyik típusa egy személy saját magával szembeni, míg a második egy személy valaki más-sal szembeni elvárása. Az utóbbi eset legalább három altípusra bontható: a *de jure*, a karizmatikus és a *de facto* respektusra. A katonai struktúrában a karizmatikus és a *de jure* tekintély értelmezhető: míg az előbbinél a parancsteljesítés indoklása a becsületen alapszik, azaz egy adott közösség értékeinek az elismerésén, illetve a végrehajtásért kapott elismerésen, addig az utóbbinál a tekintély alapját a rang képezi, így az elismerés nem a személynek, csupán a tisztségnek szól.⁴³ A katonai tiszteletadást és

TOCQUEVILLE, *Néhány gondolat az Egyesült Államok területén lakó három faj jelenlegi helyzetéről és valószínű jövőjéről*, ford. SZÍJGYÁRTÓ László = Uő, *Az amerikai demokrácia*, Bp., Európa, 1993, 452.

⁴³ BODA Mihály, *Az akaratától a tettig: a parancsteljesítés erkölcsi szerkezete*, *Hadtudomány*, 26 (2016), 3–4. sz., 18–21.

parancsteljesítést csak a grund törvényein belül alkalmazzák, mégis a III. fejezetben, a Fűvészkertben Nemecsek parancsot kap, hogy maradjon mozdulatlan, hogy le ne bukjanak. Nemecsek parancsteljesítéseinél azonban sokszor nem egyértelmű, hogy a tekintély a személynek vagy a rangnak szól. A „közlegény” Bokát érzi magához a legközelebb, csak vele szemben meri kifejezni az érzéseit, meglátásait, jó példa erre az az eset, amikor Boka elfelejti bereteszelni a kaput, és erre a mulasztásra Nemecsek hívja fel a figyelmét.⁴⁴ Vagy éppen kiesik a közlegényi szerepéből, és sírni kezd, vagy amikor Bokát elnök úrnak szólítja, miközben átöleli annak nyakát (Nemecsek utóbbi cselekedete a kognitív disszonancia esete).

A későbbiekben azonban a pozíciók némileg megváltoznak, miután Boka tudomást szerez a közlegény bátor helytállásáról. Nemecsek hősie cselekedeteinek köszönhetően lép elő közlegényi rangjából a döntő ütközet előtt: a Pál utcaiak vezérét ezek a tettek ösztönzik arra, hogy hadsegédjévé tegye meg a „közlegényt”, amin a többiek felháborodnak. Leszik szóva is teszi ezt a kinevezést, de Boka hamar rendre utasítja, és haditörvényszékekkel fenyegeti. Nemecsek Ernő kiszolgáltatottságában nem veszi észre, hogy közössége valójában megtagadja, egy abuzív csoport félperiférián lévő tagja, de a valahová tartozás vágya erősebb benne, mint az atrocitások okozta seb (csak a regény legvégén, lázalmában mondja ki Nemecsek, hogyan érintették őt társai megnyilatkozásai vele kapcsolatban). Nemecsek a legsérülékenyebb időszakában, a kamaszkorban találkozik az elutasítással, a be nem fogadással, abban a periódusban, amelyet Hartmut Rosa az „elidegenedés” fázisának tekint, amely után alakul ki az identitás.⁴⁵ Az én önmagáról kialakított elképzelése a másoktól érkező visszajelzések keresztmetszetében formálódik: „az a struktúra, amely az Én és a Másik binaritására épül, nem ember és környezet alapviszonyának ellenpontozó, a kettőt szembeállító konstrukciója”.⁴⁶ George Herbert Mead amerikai filozófus, szociológus és pszichológus elgondolásában az egyén identitása ott van jelen, ahol tárggyá képes magát tenni, illetve ahol a saját jelentését tudatosítani képes.⁴⁷ Ez az identitás több összetevőt rejt magában: a társadalmi tapasztalat mellett a szimbolikusan közvetített kölcsönhatás egyrészt a nyelv, másrészt az adott csoport(ok) viselkedésének és nézőpontjának interiorizációjával hozza létre az öntudatot.⁴⁸ Mead arra is rámutat, hogy az identitás kialakulásában elkülöníthető egy *szerepjáték* (play) és egy *szabályozó játék* (game) szakasz.⁴⁹ A *Pál utcai fiúk*ban az előbbi esettel találkozhatunk; bár sokszor az az érzésünk támad, hogy a fiúknak többet jelent a grund, mint pusztán játék. A narrátor nem egyszer

⁴⁴ „Nagy csönd lett. Senki se jött be utoljára. Egy pillanatig hallgatott mindenki. És ekkor Nemecseknek földerült az arca. Megszólt: / – A kapitány úr jött be utoljára” (29).

⁴⁵ Hartmut ROSA, *Theorien der Gemeinschaft*, Hamburg, Junius Verlag, 2010, 96.

⁴⁶ HANSÁGI Ágnes, *Identitás és élettörténet* = Uő, *Az Ixion-szindróma*, Bp., Ráció, 2006, 184.

⁴⁷ George Herbert MEAD, *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*, Bp., Gondolat, 1973, 177.

⁴⁸ Uő., 319.

⁴⁹ Uő., 191.

hasonlíttja a két tábor összezapását igazi háborúhoz: „Komoly haditudósítók, akik igazi háborúban vettek részt, azt mondják, hogy a háború legnagyobb veszedelme a zavar” (157); „szenvedtem a birodalomért” (180); Boka többször Napóleonként tekint magára – „A nagy Napóleonra gondolt... És elkalandozott a jövőbe” (115); és a döntő harcot követően a Pál utcaiak a két vezért történelmi alakokkal állítják párhuzamba. Míg Boka nevét Hunyadi János, addig Áts Ferencét Tomori érsek neve fölé kell beírniuk a történelemtankönyvükbe.

Az előbbiekből is látható, hogy az identitás egy szervezett közösségben, az általános másokban alakul ki.⁵⁰ Ez az identitás nemcsak a *play* szakaszban felvett szerepeket (*felépített én* – *Me*) sűríti magába, hanem egy úgynevezett tudatalatti, impulzív reakció is keretezi, amelyet Mead *reaktív én*nek nevez, és e tényező a csoport működésére is kihat(hat), mert annak attitűdjét, viselkedését módosíthatja.⁵¹ A *reaktív én* még egy elnyomó szisztémában is képes megmutatkozni, így érthető, hogy Nemeceknek miért sikerül hallhatóvá tennie magát a többiek számára. Nemecek (látható) tettei, majd haldoklása hatással van a Pál utcaiakra és a vörösingesek csoportjára is, hiszen a lelkiismeret-furdalás és a megbánás készteti őket arra, hogy elmenjenek Nemecekék házához bocsánatot kérni a fiútól. Mead tehát a *reaktív ént* és annak megnyilatkozásait – kvázi – közvetítőként interpretálja az egyén és a társadalom korrelációjában.⁵²

Nemeceknek a Pál utcaiak csapata tehát referenciapont: igyekszik mindent megtenni azért, hogy befogadják, hogy egyenrangú viszonyba kerülhessen a többiekkel. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy olyan tette szánja el magát például az IV. és V. fejezetben, amely a többiek elismerését is kivívhatja. Miután Rácz tanár úr feloszlatja a gittegyletet, és az egyet alapját jelentő gittet is magához veszi, Nemecek új gittet szerez; a Pál utcai zászlót ellopja a vörösingesek fegyvertárból, amit be is vall nekik, büntetésképpen ezért fürdetik meg. A narrátor itt megjegyzi, hogy a közlegény ma este igazi férfivá vált – csak éppen a Pál utcaiak nem szereznek erről tudomást (csak később, amikor már kevésbé számít), pedig Nemecek érdemeinek ismerete a közösség róla alkotott véleményét, értékelését változtatná meg, de nem tudják... Érdekes, hogy pontosan a vörösingesek és köztük kiváltképpen Áts Feri lesz az, aki igazán méltányolja majd Nemecek bátorságát, és először ajánlja fel a Pál utcaiak közlegényének, hogy legyen ő is a csapatuk tagja, miközben a Pál utcaiak egy része árulóvá nyilvánította őt. A gittegylet közössége túl későn ébred rá arra, hogy Nemecek mekkora áldozatot hozott a közösségért. Azért sem voltak képesek hamarabb elismerni Nemecek áldozatait, mert a fiú elhallgatta előlük tetteit. A regény végén a Pál utcaiak egy emberként, mint egy küldöttség, látogatják meg a fiút, hogy átadhassák a díszokiratot, amelyben az egyet bocsánatot kér tőle, amiért kisbétével került bele a neve a fekete könyvbe

⁵⁰ Uo., 197.

⁵¹ Uo., 275.

⁵² Uo., 254.

a feltételezett árulás miatt. Az alábbi jelenet egyébiránt nem nélkülözi a hatásvadász elemeket, hiszen a „kis legény” pont azelőtt hal meg, mielőtt a jóvátétel megtörténhetne:

- Jegyző úr – súgta hátra –, adja ide az egyleti könyvet.
- Leszik szolgálatkészen adta oda. Weisz félénken tette le az ágy szélére, és fellapozta benne azt az oldalt, ahol a „Bejegyzés” volt.
- Ide nézz – mondta a betegnek –, ez az.
- A beteg szeme azonban lassan becsukódott. Vártak. Aztán Weisz megint szólt:
- Nézd meg.
- Nem felelt. Most mind közelebb mentek az ágyhoz. Az asszony reszketve tört magának utat a fiúk közt. Ráhajolt a gyerekeire.
- Te – mondta valami idegen, csodálkozó, reszkető hangon a férjének –, ez nem lélegzik...
- A mellére hajtotta a fejét.
- Te! – kiáltott most hangosan, nem törődve semmivel. – Nem lélegzik!
- A fiúk hátrahúzódtak. A kis szoba egyik sarkába állottak, szorosan egymás mellé. Az egyleti könyv leesett az ágyról, nyitva, úgy, ahogy Weisz fellapozta.
- Az asszony most már sivitott:
- Te! Hideg a keze!
- [...]
- Későn jöttünk – súgta Barabás. (199–200)

Nemecsek halálával a korrekció folyamata tehát megszakad, és úgy tűnik, utólagos értelmet sem nyernek cselekedetei, hiszen a regény befejezésében a grund helyén építkezés kezdődik el, azaz megszűnik az a tér, ahol és amelyért történt minden. Nemecsek arról nem szerez tudomást, hogy a közösség deklarálja a „másik” („hősi”) identitását, azaz hogy felszámolják néma, animális pozícióját, hogy a csoportban megváltozott a róla kialakult kép. Az alábbi idézet azonban arra enged következtetni, hogy a „kiengesztelődés” individuális szinten megtörténik, amelyből ki-ki levonhatja a maga tanulságát. „Beszédes”, ahogy az osztály némán hallgatja Rácz tanár úr megemlékezését Nemecsekről, és talán sejthető az is, hogy a „közlegény” áldozathozatala egy korszak végét jelenti a fiúk számára, nem fogják tudni ott folytatni a játékot, ahol abbahagyták:

A kapuból még visszanézett egyszer. Mint aki a hazáját hagyja el örökre. És abban a nagy fájdalomban, mely erre a gondolatra a szívét összeszorította, csak egy csöppecske, csak egy nagyon kicsi vigasztalás vegyült. Ha már szegény Nemecsek nem érte meg azt, hogy a gittegylet bocsánatkérő küldöttségét fogadhassa, legalább nem érte meg azt sem, hogy elveszik tőle a hazáját, amiért meghalt. És másnap, amikor az egész osztály néma, ünnepies csöndben ült a helyén, és Rácz tanár úr komoly léptekkel, lassan, ünnepélyesen ment föl a katedrára, hogy onnan a nagy csöndben halk szóval emlékezzék meg Nemecsek Ernőről, és felszólítsa az egész osztályt, hogy holnap délután három órakor valamennyien fekete vagy legalábbis sötét ruhában gyülekezzenek a Rákos utcában, Boka János komolyan nézett maga elé a padra, és most először kezdett derengeni egyszerű gyereklelkében a sejtés arról, hogy tulajdonképpen mi

is az élet, amelynek mindnyájan küzdő, hol bánatos, hol vidám szolgálai vagyunk. (208)
[Kiemelés tőlem – Cs. N.]

Nemecsek *alárendelt*ként való ábrázolása szembetűnő *A Pál utcai fiúk*ban, és ebből a szempontból párhuzamba állítható a kortárs irodalomban is jelenlévő trenddel, ahol szintén találkozunk a perifériára kerülés tematizálásával.⁵³

⁵³ Például: Bán Zsófia: *Vagánybagoly és a harmadik Á* – Tóth Krisztina: *A lány, aki nem beszélt*.